

Zaripova Matluba Qulfidinovna

Termiz davlat universiteti Rus tilshunosligi kafedrası
dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha fanlasi doktori (PhD)

E-mail: matluba.zaripova@gmail.com

UDK: 801.82:81.301

O'ZBEK VA RUS FRAZEOLIGIZMLARIDA PEYORATIVLIKNING SEMANTIK IFODASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarda peyorativlikning semantik ifodalanishi o'rganiladi. Tadqiqotda har ikki tildagi peyorativ frazeologizmlarning shakllanish manbalari, semantik tuzilishi, ularning konnotativ, ya'ni qo'shimcha ma'nolari hamda ijtimoiy-madaniy kontekstdagi ishlatilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Frazeologik birliklar orqali ifodalangan salbiy baholash vositalari milliy tafakkur, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy stereotiplar bilan chambarchas bog'liqdir. Solishtirma tahlil orqali ikki tilda peyorativ frazeologizmlarning umumiy va o'ziga xos jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: peyorativlik, frazeologizm, semantika, rus tili, o'zbek tili, salbiy baho, madaniy konnotatsiya.

Зарипова Матлуба Кулфиддиновна

Термезский государственный университет,

доцент кафедры русского языкознания,

доктор философии (PhD) по педагогическим наукам

E-mail: matluba.zaripova@gmail.com

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ПЕЙОРАТИВНОСТИ В УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Аннотация. В статье рассматривается семантическое выражение пейоративности во фразеологических единицах русского и узбекского языков. Исследуются источники формирования пейоративных фразеологизмов, их семантическая структура, коннотативные значения и особенности употребления в социально-культурном контексте. Пейоративные фразеологизмы отражают национальное мышление, моральные нормы и

социальные стереотипы. Сравнительный анализ позволяет выявить как общие, так и уникальные черты этих единиц в двух языках.

Ключевые слова: пейоративность, фразеологизм, семантика, русский язык, узбекский язык, отрицательная оценка, культурная коннотация.

Zaripova Matluba Qulfidinovna

Termez State University,

Associate professor, Department of Russian linguistics,

Doctor of philosophy (PhD) in pedagogical sciences

E-mail: matluba.zaripova@gmail.com

SEMANTIC EXPRESSION OF PEJORATIVENESS IN UZBEK AND RUSSIAN PHRASEOLOGISMS

Abstract. This article examines the semantic expression of pejoration in the phraseological units of Russian and Uzbek languages. The study analyzes the origins, semantic structure, and connotative meanings of pejorative phraseologisms, as well as their usage within socio-cultural contexts. Pejorative phraseological expressions are closely tied to national thinking, ethical values, and social stereotypes. A comparative analysis reveals both commonalities and specific features of these expressions in russian and uzbek.

Keywords: pejoration, phraseologism, semantics, russian language, uzbek language, negative evaluation, cultural connotation.

Kirish.

Til jamiyatdagi eng muhim ijtimoiy hodisalardan biri sifatida shaxsning tafakkuri, dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlarini o'zida mujassam etadi. Har bir tilda ma'lum bir xalqning turmush tarzi, an'analari, tarixiy tajribasi, hissiy munosabatlari aks etadi. Frazеologik birliklar til tizimining alohida muhim elementi bo'lib, xalqning ma'naviy dunyosi, mentaliteti, ijtimoiy dunyoqarashini yorqin aks ettiradi. Frazеologik birliklar nafaqat obrazlilik va emotsionallikni, balki jamiyatning axloqiy, ma'naviy qadriyatlarini ham aks ettiradi.

Frazеologik birliklar tarkibida peyorativ ma'noli frazeologik birliklar alohida o'rin tutadi. Peyorativlik tilshunoslikda so'z yoki iboralarning salbiy, baholovchi,

kamsituvchi, istehzoli, masxara qiluvchi, ma'nosi sifatida ta'riflanadi. Demak, bu kabi frazeologik birliklar shaxs, hodisa yoki voqelikni salbiy ma'noda ifodalash, ularga past baho berish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bunday iboralar nafaqat tilning hissiy boyligini, balki xalqning ijtimoiy-madaniy tajribasini ham ochib beradi.

Peyorativlik hodisasi barcha tillarda uchraydi, lekin uning ifoda vositalari, semantik imkoniyatlari, qo'llanish doirasi tilning o'ziga xos xususiyatlari, milliy mentaliteti, madaniy qadriyatlariga qarab turlicha bo'ladi. Shu ma'noda o'zbek va rus frazeologik birliklarida peyorativlikning semantik ifodalanishi nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatlararo tadqiqotlar uchun ham dolzarb masalalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili.

Tilshunoslikda frazeologik birliklar, ularning semantik xususiyatlari muhim o'rin tutadi. Bu sohadagi tadqiqotlar nafaqat alohida lingvistik materiallar yordamida, balki tipologik va qiyosiy nuqtai nazardan ham olib boriladi. Taqdim etilgan adabiyotlar orasida rus, o'zbek va boshqa tillardagi frazeologik birliklarni tahlil qiluvchi, ularning semantik va peyorativ xususiyatlarini o'rganuvchi manbalar mavjud.

V.V. Vinogradovning "Очерки по фразеологии русского языка" (Rus tili frazeologiyasi bo'yicha ocherklar) (1977) asari rus tilshunosligida frazeologiyaning asosiy nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Muallif rus frazeologiyasining turli qatlamlarini tasniflab, frazeologik birliklarning semantik va stilistik xususiyatlarini tahlil qiladi. Xususan, u frazeologik birliklarning ma'no ko'chishi, ekspressivligi, emotsional konnotatsiyasi masalalariga alohida e'tibor beradi. V.Vinogradovning qarashlari keyingi tadqiqotchilar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qildi. Uning yondashuvi bevosita peyorativ frazeologik birliklarni ko'rib chiqadi, chunki ular ijtimoiy-madaniy stereotiplarni va odamlarning og'zaki tafakkuri bilan shakllangan salbiy baholash tizimini aks ettiradi [4].

Bu masalani o'zbek tilida o'rgangan olimlardan biri Sh.Bobojonov bo'lib, uning "O'zbek tilidagi frazeologik birliklarning semantikasi" (2002) nomli tadqiqoti o'zbek tili frazeologiyasida yangi bosqichni boshlab berdi. Unda o'zbek frazeologik birliklarining semantik tahlili har tomonlama yoritilgan, frazeologik birliklar ichidagi ma'no qatlamlari va ularning milliy-madaniy xususiyatlari izchil ochib berilgan. Muallif o'zbek tilidagi peyorativ frazeologik birliklarga ham to'xtalib, ularning xalq qadriyatlari, axloqiy me'yorlari, ijtimoiy tasavvurlari bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi [1].

Frazeologiya va umumiy tilshunoslikning nazariy asoslariga oydinlik kiritishda O.S.Axmonovanning "Словарь лингвистических терминов" (Lingvistik atamalar lug'ati) (1969) alohida ahamiyatga ega. Lug'atda tilshunoslikning turli sohalariga oid asosiy tushunchalar ochib berilgan, frazeologik va peyorativ atamalar aniq va tizimli shaklda berilgan. Ushbu manba nafaqat tadqiqotchilar, balki tilshunoslik sohasida ilmiy izlanish olib borayotgan yosh mutaxassislar uchun ham uslubiy qo'llanma bo'lib xizmat qiladi [3].

Ushbu adabiyotlar nafaqat peyorativ frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini o'rganishga, balki ularning shakllanish mexanizmlarini, milliy-madaniy o'ziga xosliklarini, tilning umumiy nazariyasidagi o'rnini aniqlashga yordam beradi. Ularning barchasi tadqiqotning nazariy va uslubiy asoslarini mustahkamlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

O'zbek va rus frazeologizmlarida peyorativlikning semantik ifodasi masalasiga bag'ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning deskriptiv, chog'ishtirma tahlil, analogik tahlil kabi metod va usullaridan samarali foydalanildi.

Tahlillar va natijalar.

Peyorativlik – bu so'z yoki iboralarning salbiy, past baholovchi ma'noga ega bo'lishidir. Frazeologik birliklarda peyorativlik turli usullar orqali ifodalanadi. Birinchidan, zo'raytirish (intensifikatsiya) vositasida salbiy holat yanada kuchaytirib ko'rsatiladi. Ikkinchidan, metafora yoki kinoya asosida, ya'ni obrazli

ifoda orqali bevosita emas, balki majoziy yo'l bilan tanqid amalga oshiriladi. Uchinchidan, jamiyatda shakllangan ijtimoiy stereotiplar asosida ayrim toifalarga nisbatan salbiy qarashlar ifoda etiladi [2].

Rus tilidagi peyorativ frazeologizmlar ko'pincha kinoya, masxara yoki tanqidiy ohang bilan ishlatiladi. Masalan, «собаку съел» iborasi tajribani bildirsa-da, ba'zi hollarda istehzo bilan qo'llanadi, «ни рыба ни мясо» shaxsning betayinligi va xarakteri yo'qligini ifodalaydi, «лить крокодиловы слёзы» esa soxta yig'ini bildiradi. Shuningdek, «пуки не из того места» iborasi odamning ishbilarmon emasligini, no'noqligini anglatadi, «говорит как с трибуны» esa asossiz, havoyi gaplarni kinoya yo'li bilan ifodalaydi. Ushbu frazeologizmlar orqali rus tilidagi tanqidiylik, ijtimoiy baholash va istehzo madaniyati yorqin namoyon bo'ladi [4].

O'zbek tilida ham shunga o'xshash salbiy emotsional rangga ega frazeologizmlar mavjud. Masalan, «mushukcha o'ynadi» yolg'on yoki makkorona harakatni ifodalaydi, «qovun tushirdi» – uyatli ish qilib obro'siz bo'lishni bildiradi. «Tilidan bol oqqan» iborasi xushomadgo'y yoki soxta kishini tasvirlaydi, «burnini ko'tarib yuradi» iborasi esa kibr va kerilishni anglatadi, «etagini bosib bo'lmaydi» iborasi gap eshitmaydigan, injiq kishini ifodalaydi. Bu iboralar xalq tafakkurida shakllangan qadriyatlar, urf-odatlar va ijtimoiy stereotiplarning til vositasida mustahkamlanganligini ko'rsatadi [1].

Qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va rus tillaridagi peyorativ frazeologizmlar bir qator umumiyliklarga ega. Har ikkala tilda ham metaforik obrazlar salbiy bahoni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Jamiyatdagi ayollar, erkaklar, bolalar yoki mehnatkashlarga oid stereotiplar frazeologik birliklarda aks etadi. Shu bilan birga, peyorativ frazeologizmlar emotsional rang-baranglik kasb etib, kinoya, masxara yoki ayblash vositasi sifatida qo'llanadi.

Biroq ikki tilda ayrim tafovutlar ham mavjud. Rus tilidagi frazeologizmlar obrazlar manbasini ko'proq hayvonlar, diniy yoki mifologik tushunchalardan oladi va kuchli ironiyaga boy bo'ladi. O'zbek tilida esa obrazlar asosan hayotiy vaziyatlar, xalq odatlari va kundalik tajribaga tayangan bo'ladi, ko'pincha maqollar

va hikmatli soʻzlar asosida shakllanadi. Tarixiy jihatdan rus frazeologiyasi kirill madaniyati va pravoslav anʼanalaridan oziqlansa, oʻzbek frazeologiyasi turkiy xalqlar tafakkuri, islomiy qadriyatlar va xalqona tafakkur bilan chambarchas bogʻliqdir [5].

Shuningdek, ijtimoiy-madaniy kontekst ham muhim ahamiyat kasb etadi. Frazeologizmlardagi peyorativlik odatda madaniy qadriyatlarga bogʻliq boʻlib, jamiyatda mehnatga yengil qarash, yolgʻon yoki hiylakorlik kabi illatlar tanqid ostiga olinadi. Ular axloqiy meʼyorlar asosida shakllangan baholash tizimini ifodalaydi va ijtimoiy rollarni stereotiplash orqali nutqda qoʻllaydi [1].

Umuman aytganda, oʻzbek va rus frazeologizmlarida peyorativlikning semantik ifodasi til va madaniyatning oʻzaro uygʻunlashuvi natijasi boʻlib, umumiyliklar bilan birga, milliy tafakkur va tarixiy rivojlanishdan kelib chiqadigan farqlarni ham ochib beradi. Bu esa frazeologik birliklarning nafaqat lingvistik, balki sotsiokulturologik tadqiqotlar uchun ham muhim manba ekanini koʻrsatadi.

Xulosa.

Rus va oʻzbek tillaridagi peyorativ frazeologik birliklar milliy tafakkur, madaniyat va axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, ular jamiyatning maʼnaviy-ruhiy hayotini, xalqning ijtimoiy qarashlari va dunyoqarashini yorqin aks ettiradi. Har bir tilda shakllangan bunday iboralar nafaqat tilning ifoda vositasi, balki xalq tafakkurining maʼlum bir davr va muhitda shakllangan ijtimoiy, siyosiy va madaniy tajribasini oʻzida mujassamlashtirgan koʻzgusidir. Shu jihatdan, peyorativ frazeologizmlar xalqning axloqiy normalariga, odob-axloq meʼyorlariga, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishi va odamlarning oʻzaro munosabatlariga bevosita aloqador boʻladi. Ikki tildagi peyorativ frazeologizmlarning umumiy jihatlari til taraqqiyoti va insoniyat tafakkuridagi universallikni ifodalasa, oʻziga xosliklari esa milliy ruhiyat va madaniy qadriyatlarning betakrorligini yaqqol koʻrsatib beradi.

Adabiyotlar

1. Bobojonov Sh. Oʻzbek tilida frazeologik birliklarning semantikasi. – Toshkent. 2002. – 119 b.

2. Taylor Sharon Henderson. Terms for low intelligence. American Speech 49 (Fall-Winter). 1974. – P. 197–207.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 607 с.
4. Виноградов В.В. Очерки по фразеологии русского языка. – Москва: Наука, 1977. – 327 с.
5. Савинкина Н.Б. Пейоративное словообразование в современном немецком языке (на материале имени существительного): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 1987. – 52 с.